

بررسی تطبیقی دیدگاه امام سجاد علیه السلام

و اریک فروم نسبت به کمال‌گرایی...*

- ابوالقاسم یعقوبی^۱
- اکبر عروتی موفق^۲
- زهره یارمحمدی^۳

چکیده

در سال‌های اخیر در ادبیات پژوهشی روان‌درمانی و مشاوره، علاقه وافری نسبت به کمال‌گرایی مشاهده می‌شود و به نظر می‌رسد که نقش برجسته‌ای در سلامت روان فرد و جامعه داشته باشد. هدف این پژوهش بررسی تطبیقی کمال‌گرایی و ویژگی‌های انسان کامل از دیدگاه امام سجاد علیه السلام و اریک فروم است. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی انجام شده و برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا استفاده شد. نتایج بررسی‌ها نشان داد که ابعاد کمال‌گرایی بر اساس صحیفه سجادیه شامل بُعد عاطفی (مانند دوستی پروردگار)، بُعد رفتاری (مانند ایمان به

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۰.

۱. استاد گروه روانشناسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.

yaghobi41@yahoo.com

۲. دانشیارگروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ایران.

a_orvati@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

zohre.yarmohammadi@gmail.com

معاد و کسب رضایت پروردگار)، بُعد معنوی (مانند ایمان به معاد) و بُعد رفتار اجتماعی و شخصی (مانند ظلم ستیزی و شکرگزار و قدردان بودن) است و مبنای کمال‌گرایی در وهله اول، شامل خدا محوری و در وهله دوم، شامل انسان محوری می‌باشد. در حالی که مبنای کمال‌گرایی از دیدگاه اریک فروم بر محوریت خود انسان تأکید دارد و بنابراین می‌توان بیان کرد که بر اساس صحیفه سجادیه، تعادل بین ابعاد کمال‌گرایی با مبنای خدا محوری و انسان محوری برای انسان کامل بودن ضرورت دارد.

واژگان کلیدی: امام سجاد، اریک فروم، کمال‌گرایی.

مقدمه

مسئله چستی کمال و چرایی گرایش انسان به کمال و کامل بودن از مسائل بسیار مهم و اساسی در زندگی انسان می‌باشد. تلاش‌های فراوانی در طول تاریخ برای پاسخ به سؤال «کمال انسان در چیست؟» صورت پذیرفته است. فلسفه، فلسفه اخلاق و روانشناسی حاوی مکاتب و تفکراتی است که به‌منظور پاسخ به این سؤال طراحی شده‌اند. فلاسفه‌ای مانند ارسطو^۱، افلاطون^۲ و اپیکور^۳ از منظر کمال‌گرایی دیدگاه‌هایی ارائه داده‌اند (بشیری، ۱۳۸۸: ۸). ابن‌سینا کمال‌گرایی را در فلسفه عملی و نظری یعنی اخلاق خلاصه کرده است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۱۷). عرفا نیز به مقوله کمال‌گرایی پرداخته‌اند. در این میان از عبدالکریم جبلی (الانسان الکامل فی معرفه الاواخر والاول) و عزیزالدین نسفی (الانسان الکامل) می‌توان نام برد (محمدی و سالاری فر، ۱۳۹۰).

روانشناسی نیز به عنوان یک علم نو، مفهوم کمال‌گرایی و شناخت انسان را مورد بررسی قرار داده است (شولتس، ۱۳۹۹: ۶-۷). نگاه گذرا به دیدگاه روانشناسان نشان می‌دهد که، دیدگاه روانکاوی^۴ فروید، نسبت به انسان خوش‌بینانه نیست و از نگاه او انسان هیچ‌گاه به آرامش و کمال نمی‌رسد. رفتارگرایان^۵ که بر مطالعه عینی و کنترل

1. Aristotle
2. Plato
3. Epicure
4. Psychoanalysis
5. Behaviorism

شده رفتار تأکید می‌کردند، وجود انسان را ساخته و پرداخته محیط دانسته، در نتیجه معتقدند که انسان به تنهایی شانسی برای بهبود و اصلاح خود ندارد. این دو دیدگاه کمال انسانی را متأثر از کاهش مشکلات می‌دیدند تا افزایش ویژگی‌های مثبت و خوب. تصویر ناقص ارائه شده این دو دیدگاه، منجر به پیدایش یک جنبش متضاد به نام روانشناسی نیروی سوم یا روانشناسان کمال شد (سایپنگتون، ۱۳۹۳: ۲۱۶).

پیروان این جنبش معتقدند که تلاش برای دستیابی به سطح پیشرفته کمال، برای تحقق بخشیدن، یا از قوه به فعل رساندن تمامی استعدادهای ذاتی آدمی لازم می‌باشد. بدین صورت که، رهایی از بیماری عاطفی، یا نبود رفتار روان پریشانه، برای اینکه شخصیتی را سالم فرض کنیم، کافی نیست. نبود بیماری عاطفی، تنها اولین گام لازم در جهت رشد و کمال است و آدمی پس از این گام، راهی دراز در پیش خواهد داشت (شولتس، ۱۳۹۹: ۸-۹).

روانشناسانی مانند، گوردون آلپورت^۱، کارل راجرز^۲، اریک فروم^۳، آبراهام مازلو^۴، کارل گوستاو یونگ^۵، ویکتور فرانکل^۶ و فریتس پرلز^۷ مدل‌هایی در مورد شخصیت سالم عرضه نموده‌اند. هر چند همه این نظریه پردازان، از جمله نظریه پردازان کمال نیستند، اما کمالی که همه آنها برای شخصیت آدمی پیشنهاد می‌دهند، فرای بهنجاری است و بنابر این با کمال انسانی، سازگار و هم‌نوا است (همان: ۱۱-۱۲).

در قرآن کریم و مجموعه‌های حدیثی بحث‌های خوب و ارزشمندی در مورد چیستی کمال و کمال‌گرایی انسان مطرح شده است. در نهج البلاغه و صحیفه سجادیه نیز مباحث گرانقدری درباره مباحث فوق صورت پذیرفته است. از نظر آموزه‌های اسلامی انسان‌ها به‌رغم تفاوت‌ها و اختلاف‌های بینشی و گرایش‌ها، همه در جستجوی کمال و سعادت هستند؛ به همین جهت تمامی مکاتب، ایدئولوژی‌ها و علوم به گونه‌ای

1. Gordon Allport
2. Carl Rogers
3. Erich Fromm
4. Abraham Maslow
5. Carl Jung
6. Viktor Frankl
7. Friedrich Perls

مدعی تأمین خوشبختی و تعالی پیروان از طریق عمل کردن به دستورالعمل‌ها و راهنمایی‌های خود هستند. مسلماً بحث درباره انسان کامل بدون تعریف ویژگی‌های انسان کمال‌گرا امکان‌پذیر نمی‌باشد. هر چند ارائه تعریف ویژگی‌های حقیقی برای آن امکان‌پذیر نیست ولی می‌توان صفاتی را برای آن برشمرد که آن نیز نمی‌تواند ویژگی‌های کامل یک انسان کمال‌گرا را نشان دهد. بدین سبب ضرورت و اهمیت بررسی و مطالعه در مورد کمال‌گرایی همواره احساس می‌شود. نکته‌ای که در پایان مقدمه لازم است بیان گردد این است که منظور از کمال‌گرایی در این مقاله کمال‌طلبی و سعادت‌خواهی انسان به عنوان یکی از گرایش‌های فطری و ذاتی در هر انسانی است چرا که انسان با کسب یک سلسله اوصاف و ویژگی‌هایی می‌تواند به مقام انسان کامل نائل گردد.

۱- مفهوم شناسی

واژه «کمال» از «ک م ل» مشتق شده است و در لغت به معنای تمام شدن، کامل شدن و اتمام آراستگی صفات است (عمید، ۱۳۶۰: ۹۵۵). از اینرو می‌توان گفت که «کمال»، صفتی وجودی است که یک موجود به آن متصف می‌شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۴: ۲۷۷) و زمانی که شیئی در جهت عمودی بالا رود، می‌گویند کمال یافت. مثلاً وقتی می‌گویند عقل فلان کس کامل شد یعنی عقلش یک درجه بالاتر آمده است. (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۰).

اما از حیث اصطلاح، می‌توان در تعریف جامعی بیان داشت که: کمال هر موجود به فعلیت رسیدن استعدادهای خاصی است که دستگاہ آفرینش در آن به‌ودیعہ گذاشته است و در حرکت به سوی آن فعلیت‌ها، هیچ نوع انحرافی از خط سیری که نظام آفرینش برای آنها ترسیم کرده، صورت نداده و هیچ مانعی در راه شتاب آنها رخ ندهد (همان) واژه کمال با کلماتی نظیر (سعادت) به کار می‌رود و کمال‌طلبی و سعادت‌خواهی در انسان به عنوان یکی از گرایش‌های فطری و ذاتی در هر انسانی است (رجبی، ۱۳۹۳: ۲۲۲).

۲- پیشینه موضوع تحقیق

درباره کمال، کمال‌گرایی و انسان کامل کتاب‌ها و مقالات به نگارش درآمده است. پژوهش‌های انجام شده در سال‌های اخیر نشان داد که در ابعاد شناختی و رفتاری کمال‌گرایی تلاش‌هایی صورت گرفته و نتایج به شرح زیر می‌باشد:

۲-۱- بُعد شناختی

بررسی تطبیقی وجوه هستی شناختی و معرفت شناختی انسان کامل در آرای ابن عربی و ملاصدرا این نتیجه حاصل شد که در عین شباهت‌های آشکار، مهم‌ترین وجه اختلاف آن دو در نگرش کاربردی ملاصدرا به انسان کامل و اخلاقی نمایاندن او و نگرش ابن عربی که انسان کامل را صرفاً در مقام و ساحتی تجربیدی می‌داند، می‌باشد (بلخاری قهی و شاهرودی، ۱۳۹۴). پژوهشی تحت عنوان انسان کامل از منظر ابن عربی و امام خمینی (ره) صورت پذیرفت و در آخر انسان کامل را از نظر عرفا، صورت کامل خدا و آینه تام اسماء و صفات او دانستند (کیاشمشکی و ملک اف، ۱۳۹۲: ۳). هم‌چنین با در نظر گرفتن این مهم که یکی از مشخصه‌های بارز انسان کامل مسأله علم است در پژوهشی به بررسی ماهیت علم انسان کامل از منظر سید حیدر آملی پرداخته‌اند و ماهیت علم انسان کامل از نظر ایشان را در سنخ کشف دانستند که جامعیت، سریان، یقین حقانی، لدنی، موهبتی و اصالی از مختصات آن است (خادمی، صلواتی، پوراکیبر، ۱۳۹۳: ۲۳۷). در بررسی انسان کامل از منظر امام خمینی، انسان کامل را به عنوان حقیقه الحقایق و روح الارواح و صورت‌ها و ماده‌المواد و جامع جمیع معرفتی کرد که صفات جمال و جلال را در خود به صورت مخفی دارد (محمدیان، ۱۳۸۴: ۱۱۷) و در آخر بررسی تطبیقی سیمای انسان کامل در خطبه متقین نهج‌البلاغه و آثار عزیز الدین نسفی نشان داد که در خطبه متقین و آثار نسفی به بهترین نحو سیمای انسان کامل ترسیم شده است (تجلیل و هوشیار، ۱۳۹۴: ۱۹).

۲-۲- بُعد رفتاری

در مطالعه‌ای سیمای انسان کامل از دو دیدگاه قرآن و عرفان بررسی شد و نتایج

نشان داد که انسان کامل از منظر این دو دیدگاه یکی می‌باشد و آن قدرت تصرف انسان کامل بر جهان است (مرادی و عنافجه، ۱۳۹۰: ۲۹). هم‌چنین پژوهشی به بررسی انسان کامل از دیدگاه شهید مطهری و علامه طباطبائی پرداخت و نشان داد که انسان کامل دارای ارزش‌هایی مانند: عبادت، خدمت به خلق و آزادی است که همه در او به صورت هماهنگ رشد کرده و به حد اعلا رسیده است (اکبری مطلق و فنودی، ۱۳۹۶: ۳۱). هم‌چنین یکی از مجموعه‌های ارزشمند که با نگاهی همه‌جانبه مسائل بنیادی را در قالب دعا و نیایش ارائه نموده صحیفه سجادیه است. علی‌رغم مفاهیم و مضامین بسیار پر محتوا و غنی موجود در صحیفه سجادیه، پژوهش‌های گسترده‌ای درباره موضوعات آن صورت پذیرفته است. پژوهش حاضر در همین راستا برای دستیابی به مدلی برای انسان کامل، به مقایسه دیدگاه‌های امام سجاد در صحیفه سجادیه و دیدگاه اریک فروم در مورد کمال‌گرایی پرداخته است.

۳- روش تحقیق

این پژوهش بر مبنای رویکرد کیفی با روش تحلیل محتوا به تحلیل داده‌ها پرداخت. داده‌ها شامل صحیفه سجادیه و روش نمونه‌گیری از نوع هدفمند بود. نمونه‌گیری هدفمند در پژوهش‌های کیفی مانند تحلیل محتوای متون، بر اساس هدفی (برای مثال، کمال‌گرایی) که داریم گزیده‌ای از متون و کتاب‌ها را که با هدف مورد نظر ارتباط دارند انتخاب می‌کنیم، زیرا نمونه‌گیری هدفمند بر مبنای معیارها و ملاک‌های مورد نظر پژوهشگر در راستای پاسخگویی به سؤال پژوهش شکل می‌گیرد (Onwuegbzie, 2007: P 316-286). از آن‌جا که در تعیین انسان کمال‌گرا، امکان شناخت و نوع نگاه به او، اختلاف نظر وجود دارد بنابر این، در این پژوهش به سئوالات زیر پاسخ داده شد.

۱. دیدگاه امام سجاد در صحیفه سجادیه نسبت به کمال‌گرایی و انسان کامل چیست؟
۲. دیدگاه اریک فروم نسبت به کمال‌گرایی و انسان کامل چیست؟
۳. شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو دیدگاه نسبت به ویژگی‌های انسان کامل و کمال‌گرایی در چیست؟

سئوالات فوق با روش استقرائی و با مراجعه به صحیفه سجادیه و آثار اریک فروم مورد بررسی قرار گرفت.

۴- یافته‌ها

پس از بررسی‌های به عمل آمده از دیدگاه و نظرات امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه و اریک فروم در مورد کمال و کمال‌گرایی در انسان مطالب زیر را می‌توان به عنوان یافته‌های پژوهش حاضر بیان نمود.

۴-۱- کمال طلبی و انسان کامل از نظر صحیفه سجادیه

کمال‌طلبی به عنوان یکی از گرایش‌های فطری انسان به اشکال گوناگون در فرازهای گوناگون صحیفه سجادیه امام سجاد علیه السلام مطرح شده است.^۱ برای بررسی کمال‌طلبی از دیدگاه امام سجاد از صحیفه سجادیه یاری می‌طلبیم که نه تنها حاوی زیباترین و دقیق‌ترین مناجات‌هاست بلکه ابعاد فراوانی را در موضوعات اعتقادی، اخلاقی و عرفانی، فلسفی، اجتماعی و سیاسی، اقتصادی و روانشناختی را در برمی‌گیرد. امام سجاد علیه السلام ضمن بیان انواع و اقسام کمال، ویژگی‌های انسان کامل را نیز مورد توجه قرار داده‌اند. از نظر ایشان انسان کمال‌جو، به دنبال نوعی شکوفایی است و همیشه می‌کوشد تا کامل‌ترین مرتبه از هر کمالی را به دست آورد تا بهره‌وجودی‌اش بیشتر شود. بحث از کمال‌گرایی و پرداختن به ویژگی‌های انسان کامل بحث بسیار پر دامنه‌ای است اما کمالات در یک تقسیم‌بندی یا به ابعاد مادی و جسمانی انسان مربوط می‌شود و یا به بُعد معنوی و روحی وی. کمالات معنوی نیز یا ناظر به بُعد عقیده است و یا مربوط به ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری اوست.

بررسی تطبیقی دیدگاه امام سجاد علیه السلام و اریک فروم...

۱. امام سجاد علیه السلام در فرازهایی از کلامشان در مقام درخواست کمالاتی مانند: کمال ایمان، یقین، نیت، عمل و طاعت می‌فرماید: الف: «اللَّهُمَّ... بَلِّغْ بَايْمَانِي أَكْمَلَ الْإِيْمَانِ وَاجْعَلْ يَقِيْنِي أَفْضَلَ الْيَقِيْنِ وَأَنْتَهُ بَيْتِي إِلَى أَحْسَنِ النَّبَاتِ» (دعای ۲۰: ۱) ب: «وَأَتِمِّمْ عَلَيْنَا بَاشْتِكُمْ مَالِ طَاعَتِكَ فِيهِ الْمِنَّةُ» (دعای ۴۳: ۷) ج: «وَأَرْزُقْنِي الرِّزْقَةَ فِي الْعَمَلِ لَكَ لِإِجْرَتِي» (دعای ۲۲: ۸) د: «فَأَخِيْنِي حَيَاةً طَيِّبَةً تَنْتَضِمُ بِمَا أُرِيدُ» (دعای ۴۷: ۱۱۷).

۴-۱-۱- دسته بندی کمالات انسانی

امام سجاده علیه السلام در دعاهای فراوانی از صحیفه سجادیه به ویژگی کمال جویی انسان اشاره فرموده است. با بررسی مضامین ادعیه صحیفه سجادیه، در مجموع، دو دسته کمال را می‌توان در نظر گرفت.

الف. کمال مادی

بنابر آنچه در روایات آمده مؤمن حقیقی کسی است که در کنار امر آخرت، به امر دنیا نیز اهتمام می‌ورزد و آن را رها نمی‌سازد و به‌عنوان وسیله‌ای برای کسب رضای پروردگار از آن استفاده می‌کند. در روایتی از امام کاظم علیه السلام این‌گونه آمده است: «برای خودتان بهره‌ای از نعمت‌های دلخواه، از حلال قرار دهید» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۱/۴۱۰). در واقع، امام علیه السلام می‌فرماید: «همان‌طور که به فکر آخرت هستید، به فکر دنیا نیز باشید»، ایشان سپس شرایطی را ذکر می‌فرمایند: اولاً؛ از راه حلال باشد، ثانیاً؛ دو شرط دارد: شرط اول اینکه جوانمردی در آن مراعات شود و شرط دوم اینکه مسرف نباشید و زیاده‌روی در همان حلال هم نکنید. سپس می‌فرماید: «اگر کسی دنیا را برای آخرت یا آخرت را برای دنیا از دست بدهد، مسلمان نیست» (همان) و این روش برگرفته از دستورات قرآن کریم در آیات (قصص/۷۷) و (مائده/۸۷) است.

از اینرو در برخی از دعاهای صحیفه سجادیه خواسته‌های مادی امام سجاده علیه السلام مطرح گردیده است. امور مادی و دنیوی از نظر امام سجاده علیه السلام مقدمه‌ای است برای بهره‌برداری از منافع و برکات معنوی. ایشان در فرازهایی از ادعیه، سلامت کامل و کمال رزق و روزی دنیوی را از خداوند مسئلت می‌نمایند. از جمله در ضمن دعایی می‌فرماید: «بار خدایا، ... بر من جامه تندرستی‌ات را فرا پوش و با آن مرا پوش ده و بدان استوارم دار... مرا آن تندرستی عطا کن که بسنده، شفابخش، والا و بالنده است. آن تندرستی که در تن من، بهبودی پدید آورد»^۱ در دعایی دیگر می‌فرماید:

۱. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاللِّسْنِي عَافِيَتِكَ وَجَلِّئِي عَافِيَتِكَ وَحَصِّنِي بِعَافِيَتِكَ وَأَكْرِمْنِي بِعَافِيَتِكَ وَأَغْنِنِي بِعَافِيَتِكَ وَتَصَدَّقْ عَلَيَّ بِعَافِيَتِكَ.... وَعَافِيَتِي كَافِيَةٌ شَافِيَةٌ عَالِيَةٌ نَامِيَةٌ» (دعای ۲۳: ۲۰۱).

«بار خدایا، ما را از بارانی سیراب ساز... که روزی‌های پاکیزه را برای ما کامل سازی»^۱ همچنین می‌فرمایند: «بدین وسیله خیر و خوبی دنیا و آخرت را برایم کامل گردان»^۲.

ب. کمال معنوی

۴-۱-۲- ویژگی‌های انسان کامل از نظر امام سجاد علیه السلام

آن حضرت با توجه به تعریف انسان کمال‌گرا از نگاه اسلام، ویژگی‌های انسان کامل را در حوزه باورها و اعتقادات بدین گونه معرفی می‌کند.

۱. خداباوری

کمال‌پذیری انسان از منظر تمامی ادیان الهی در ارتباط با خداوند که واجد همه کمالات است امکان‌پذیر می‌باشد. به همین جهت ایمان به خدای یگانه و باور مخلصانه به توحید برای انسان کمال‌گرا امری ضروری است. خداوند کمال مطلق است و شناخت او مقدمه راهیابی انسان به کمال می‌باشد. برای نمونه می‌فرمایند: «و ستایش خاص پروردگار است که خود را به ما شناساند و از نعمت بی نهایت شکرش بهره‌ای به ما الهام کرد و از درهای نامتناهی علم به ربوبیتش برخی را بر ما گشود و از لطفش به مقام رفیع اخلاص در توحید و یگانگی خود ما را راهنمایی کرد و از شائبه شرک و الحاد و شک و تردید در امرش دور گردانید» (دعای ۱: ۱۰).

۲. عدالت محوری

یکی از اصول مهم دین اسلام عدل است و باور به عدالت الهی و کسب ملکه عدالت از مهم‌ترین راه‌های رسیدن به کمال است. امام چهارم علیه السلام در دعای مکارم الاخلاق در ضمن بیان ویژگی‌های صالحان و بر شمردن مصادیق اخلاق اجتماعی به گسترش عدالت، کظم غیظ، اصلاح بین مردم، آشکار کردن کارهای خوب مردم، عیب‌پوشی، نرم‌خویی، فروتنی، خوش‌رفتاری، آرامش، وقار، خوش‌اخلاقی، رعایت

۱. «اللَّهُمَّ اسْقِنَا سَقِيًّا... تُكْمِلُ لَنَا بِهِ طَيِّبَاتِ الرِّزْقِ» (دعای ۱۹: ۵۴).

۲. «أَكْمِلْ لِي بِهَا خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ» (دعای ۲۰: ۲۹).

ادب اجتماعی و اخلاق عمومی و... اشاره می‌کنند. امام سجاد در مواردی چند ضمن دعا‌های خود از عدل سخن گفته و در همه حال تأکید می‌کنند که همه چیز به اراده الهی و برآمده از عدالت اوست. «و البته من می‌دانم که هرگز در حکم تو ستم نیست و هم در انتقامت تعجیل نخواهد بود، البته آن کس در کار انتقام عجله و شتاب می‌کند که بترسد قدرت انتقام از او گرفته شود. آن کس ستم می‌کند که ضعیف و عاجز باشد، که از بدان و دشمنان به حق و عدالت انتقام کشد و تو ای خداوندگار! تو بسیار بسیار برتر و بالاتر از آنی» (دعای ۴۸: ۱۵).

۳. اطاعت پذیری از امام

تأکید آن حضرت بر مسأله امامت و اطاعت پذیری از امام می‌فرمایند: «بارخدا! مرا از اهل توحید و ایمان به حضرتت و تصدیق به رسالت پیغمبرت قرار ده و پیرو آنان که اطاعتشان را بر ما امت فرض و حتم فرموده‌ای و به واسطه آنها و به دستشان امر طاعت را جاری کرده‌ای قرار ده و دعایم را اجابت فرما» (دعای ۴۸: ۱۲).

۴. معاد باوری

ایمان راسخ به معاد، ثواب و حساب و عقاب از دیگر خصوصیات انسان کمال‌گرا می‌باشد که امام سجاد در طول صحیفه سجادیه به شکل‌های مختلفی به آن پرداخته است می‌فرمایند: «پروردگارا! هنگام مرگ و سختی حال رحلت و رنج و مشقت آن به فریاد ما برس و سفر آخرت را بر ما آسان فرما و در آن حال که نفس به شماره می‌افتد، آن حال را بر ما آسان گردان و آن بانگ رحلت با رهایی از قید تن به جهان ابدیت جان ما را رهسپار کند و اعمال ما قلاده گردن ماست و منزلگاه ما قبرهاست، تا روز لقای حق» (دعای ۴۲: ۱۳). «و در عرصه قیامت ما را به عقوبت گناهان مهلک مفتضح و رسوا مگردان» (دعای ۴۲: ۱۴).

۵. باور به وحی و نبوت

اعتقاد به وحی و نبوت انبیای الهی، به‌ویژه پیامبر آخر پروردگار، حضرت محمد ﷺ، از خصوصیات بارز انسان کمال‌گرا می‌باشد. بدین منظور، در بیشتر ثنا‌های آن حضرت، به موضوعاتی چون، پیامبری انبیا و رسالت حضرت محمد پرداخته شده است. «پروردگارا و (پس از درود و ثنای رسول اکرم) درود بر حاملان عرش عظیم

تو باد که آن‌ها هیچ گاه از تسبیح و تنزیه ذات پاکت، تقدیس و تمجید حضرتت، لحظه‌ای باز نمی‌ایستند... و (نیز درود بر) جبرئیل امین وحی تو است که مطاع و پیشوای فرشتگان آسمان‌های تو است که حضور حضرتت با منزلت و نزد تو مقرب است... (دعای ۳: ۱؛ دعای ۴: ۱؛ دعای ۵: ۱؛ دعای ۶: ۱؛ دعای ۲۱: ۶).

۴-۱-۳- ویژگی‌های رفتاری - اخلاقی انسان کمال گرا

انسان کمال گرا در بهره مندی از رفتار و فضائل اخلاق نیز سرآمد است. در این بخش ویژگی‌های رفتاری - اخلاقی انسان کمال گرا از دیدگاه صحیفه سجادیه مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

۱. عبودیت حق تعالی

انسان کامل به جهت آن که مظهر اسمای الهی است، عبد مطلق است. توحید ناب که منجر به ایمان قلبی به یگانگی خداوند و پذیرش وابستگی و نیاز واقعی به پروردگار و بندگی عملی اوست از ویژگی‌های انسان کمال گرا به حساب می‌آید.

امام سجاد: «ای خدا! من بنده توأم و در قبضه قدرت تو، موی پیشانی من به دست توست با وجود امر و فرمان نافذ تو مرا امری و اراده‌ای نخواهد بود، حکم و فرمان تو بر من جاری است و قضا و تقدیرت در حق من عدل است و مرا هیچ قدرتی که بر آن سر از حکم و سلطنت بیچم نخواهد بود و هرگز توانایی آنکه از حدود قدرتت تجاوز کنم نیست و من با آنچه میل و اراده توست خود را قابل و مایل نتوانم ساخت و به رضا و خشنودی تو نخواهم رسید و به آنچه از خیرات و مقامات عالیه که نزد توست نائل نتوانم شد مگر به طاعت و بندگی تو» (دعای ۲۱: ۶).

۲. کسب رضایت خدا

انسان کمال جو، جز در لقای پروردگار و کسب رضایت او، به خشنودی واقعی دست نمی‌یابد «و هر بزرگی پیش تو کوچک است و هر با مجد و شرافتی در مقام مجد و شرافت حقیر و ناچیز است، هر کس به غیر درگاہت وارد شود ناکام برگردد و هر که به غیر حضرتت روی آورد زیان کار ابدی است، کسانی که به آستان غیر تو فرود آمدند، ضایع و باطل شدند و محروم از خیر و سعادت، جز آن کسی که جویای فضل

و احسان توست» (دعای ۴۶: ۱۳).

۳. دوستی با خدا

دوستی با پروردگار هستی یکی دیگر از ابعاد انسان کمال گراست. «{پروردگارا!} مرا از دوستان خود قرار ده که البته دوستان تو (در دو عالم) هیچ ترس و غم و اندوهی در دل ندارند» (الهی قمشهی، ۱۳۸۷: ۵۸۲).

۴. تولی و تبری

تولی و تبری که از حساسیت سیاسی - اجتماعی بسیار بالایی برخوردار است از مشخصه‌های یک انسان مؤمن و کمال گراست. «خدایا! من بنده‌ای از بندگان توأم که قبل از خلقت و پس از آفرینش، به من نعمت عطا کردی... و در جهت دوستی با دوستان و دشمنی با دشمنان هدایتیم کرده‌ای» (دعای ۴۷: ۶۷).

۵. معیت با خدا

اگر کل رهروان حق تعالی که به سوی کسب رضای او و خدایی شدن گام بر می‌دارند را حزب الله بدانیم، همراه بودن یکی دیگر از مشخصه‌های انسان آرمانی خواهد بود که فرجامی نیک خواهند داشت. آن حضرت بیان داشته‌اند که انسان کمال گرا حتماً در حزب خدا قرار می‌گیرد «بار الها مرا در زمره سپاه خود قرار ده که سپاه تو منحصراً همیشه پیروز و غالبند و مرا از حزب خود مقرر فرما که حزب تو منحصراً پیوسته فاتحند...» (الهی قمشهی، ۱۳۸۷: ۸۲).

۶. توجه عالمانه به دنیا و آخرت و رابطه آن دو با هم

ساختن دنیا و آخرت به شکلی سالم و قانونمند «و روز را تقدیر الهی (به چراغ خورشید تابان) روشن گردانید تا در طلب روزی و تحصیل معاش خلق به فضل و کرم خدا بکوشند و بدین صورت روزی از خدا بطلبند و در روی زمین او سیاحت کنند. لذات موقت دنیا را طلب کنند و به کار ادراک لذات آخرت پردازند که پروردگار اصلاح حال مردم را به هر یک از این کار دنیا و آخرت پردازند که خدا اصلاح حال مردم را به هر یک از این کار دنیا و آخرت کاملاً مربوط ساخته است (و از بندگان کار دنیا و آخرت هر دو را خواسته است)» (دعای ۶: ۱۸).

۷. مسئولیت پذیری

انسان کمال گرا، تنها برای خود زندگی نمی کند بلکه نسبت به مردم و جامعه خود احساس مسئولیت و تعهد می کند. «خدایا درود فرست بر محمد و آل محمد و در همین روز و همین شب و در تمام روزهای عمر برای کار خیر کردن و از کار شر دوری جستن، ما را موفق بدار و به شکر و سپاسگزاری از نعمت‌هایت و پیروی سنت‌های شرع و دوری و احتراز از بدعت توفیق بده و به کار امر به معروف و نهی از منکر و ترویج و حفظ آئین اسلام و محو بدعت‌های باطل و لغزش‌های آن، توفیق فرما و به نصرت دین حق و تعظیم و اکرام آن و به ارشاد و راهنمایی گمراهان و به معاونت و کمک به ناتوانان و یاری مظلومان توفیقی عطا فرما» (دعای ۲۰: ۱۸).

۸. رعایت حق و دفاع از آن

رعایت حق و دفاع از آن، ویژگی دیگر انسان کمال گرا در صحیفه سجادیه است. «پروردگارا! درود فرست بر محمد و آل او و مرا به خُلق اقتصاد و میانه روی بهره‌مند ساز و از اهل صواب و صلاح و از راهنمایان طریق رشد و هدایت و از بندگان شایسته خود قرار ده و در روز قیامت و معاد، فوز و سعادت نصیب فرما و در فراخ راه سلامت بدار» (عاملی، ۱۴۱۴: ۲/۴۳۵).

۹. خود آگاهی

خود آگاهی و توجه به این نکته که آدمی موجودی برتر و عالم می‌باشد به دلیل حب ذات، او را به محافظت و نگاه‌داری از کرامت و عزت خویش فرا می‌خواند و به سمت ارزش‌های متعالی رهسپار می‌دارد. امام سجاد با زبان نیایش بیان می‌دارد، «پس بر محمد و آل او درود فرست و مرا به قدرت و توانایی خود از (زیان) بندگان دور ساز و به بخشش خود از دیگران بی نیاز ساز» (شیروانی، ۱۳۷۶: ۱۳۸).

۱۰. پرهیز از ظلم و انظلام

انسان‌های کمال‌گرا ظلم‌ستیزی را نه از خود و نه به خود نمی‌پذیرد و آن حضرت به‌کرار از پروردگار می‌خواست که نه مجال ستم به دیگران را بدست آورد و نه خود مورد جور و ستم دیگران باشد، «خداوند! درود فرست بر محمد و آل او و از تو درخواست می‌کنم که به من هرگز از خُلق ظلم و ستم نرسد، در صورتی که تو قادری که مرا از ظلم نگهداری و ابداً به راه گمراهی نروم» (دعای ۲۰: ۱۴).

۱۱. شکرگزاری و قدرشناسی

شکرگزاری و قدرشناسی یکی از ویژگی‌های انسان کمال گرا است که در صحیفه سجادیه مطرح شده است، «پروردگارا! من به درگاه تو عذر می‌خواهم از این که معروفي از کسی به من رسیده باشد و من شکر او را انجام نداده باشم» (دعای ۳۸: ۴۲).

۱۲. تواضع و فروتنی

شاخص مهم دیگر انسان کمال گرا از منظر امام سجاد در صحیفه سجادیه، دوری جستن از کبر و فروتنی در برابر بندگان خداست، امام سجاد این خصیصه را به نمونه‌های مختلف تفسیر نموده است. «و ای خدا! مرا موفق بدار که درباره عموم آن همسایگان و دوستان به نکوئی و احسان رفتار کنم و اگر آن‌ها با من بدی کردند من از آن‌ها از فرط عفاف و تقوی چشم پوشی کنم و نرم و لئین با آنها باشم» (دعای ۲۶: ۳). «پروردگارا! درود فرست بر محمد و آل او و به هر درجه که مرا نزد خلق رفعت و بلندی عطا می‌کنی، به همان درجه مرا در نظر خودم پست و ذلیل گردان و به هر عزت که در ظاهر به من عطا فرمودی، همان قدر ذلت و حقارت به باطن ذاتم کرامت فرما» (دعای ۲۰: ۴).

از نظر امام سجاد علیه السلام کمال‌گرایی هم شامل بعد اعتقادی است و هم شامل بعد رفتار و اخلاقی. انسان کامل هم باید در ساحت نظر، عقیده و باور رشد نماید و هم در وادی سجایای اخلاقی و عمل و رفتار.

۴-۲- کمال طلبی و انسان کامل از دیدگاه فروم

از نگاه اریک فروم، انسان‌ها مخلوقاتی یکتا و تنها هستند. او مهم‌ترین تفاوت میان آدمی و حیوانات پست‌تر را، در توانایی آگاهی از خود و منطقی و تخیل نهفته می‌داند. به باور فروم تمام هستی آدمی با انتخاب میان پیشرفت و کمال و یا برگشت به زندگی حیوانی معلوم می‌گردد. از این رو اشتیاق و نیازهای آدمی را راه حلی برای این انتخاب بنیادین می‌داند. از دیدگاه فروم، انسان‌های کمال گرا از مسیرهای زایا، خلاق و بارور و اشخاص ناسالم از راه‌های غیر معقول به برطرف ساختن نیازهایشان می‌پردازند (شولتس، ۱۳۹۹: ۷۴-۸۱). فروم کمال طلبی را در فرا رفتن یا استعلا^۱ از نقش فعل پذیر «مخلوق

1. Transcendence

بودن» می‌داند. آگاهی نسبت به ماهیت و تصادفی بودن مرگ و تولد، فرا رفتن از مخلوق بودن و آفریننده زندگی خویش بودن، انگیزه انسان قرار می‌گیرد (همان: ۸۳). از این رو آفرینندگی مطلوب‌ترین و سالم‌ترین روش برای رسیدن به تعالی و کمال محسوب می‌شود و استعداد بالقوه اولیه انسان می‌باشد که در نهایت منجر به تعالی می‌شود (همان: ۸۳-۸۴).

اریک فروم تصویر روشن خود از انسان کمال‌گرا را، انسان بارور^۱ نام نهاد. بارور بودن یعنی به کار گرفتن همه قدرت‌ها و استعدادهای بالقوه خویش. از این رو می‌توانیم زاینده‌گی و باروری را با کارآمد بودن و کارکرد کامل داشتن، تحقق خود، عشق ورزیدن، بی‌تعصب بودن و تجربه کردن مترادف فرض کنیم (همان: ۸۹-۹۰) و بیان‌گر حداکثر کاربرد یا تحقق استعداد انسان در کمال‌یابی است که بسیار شبیه انسان خواستار تحقق مزلو و شخصیت بالغ آلپورت می‌باشد.

اریک فروم انسان بارور را با چهار مشخصه توصیف می‌کند که عبارتند از: عشق بارور^۲، تفکر بارور^۳، خوشبختی و وجدان اخلاقی.

لازمه عشق بارور ارتباط آزاد و برابری انسان‌ها است. افراد در حین ارتباط می‌توانند فردیتشان را از دست ندهند و در عشق به دیگری جذب و گم نشوند. با داشتن عشق بارور، خود گسترش و فرصت شکوفا شدن می‌یابد. با توجه به احساس وابستگی انسان، هم‌چنان هویت و استقلالش را حفظ می‌کند. یکی از دشوارترین دستاوردهای زندگی، یافتن عشق بارور است. مقصود از عشق، «عاشق شدن» نیست، بلکه لازمه عشق تلاش فراوان است. عشق بارور از توجه، احساس مسئولیت، احترام و شناخت تشکیل شده است. عشق بارور محدود به عشق جسمانی نیست، بلکه می‌تواند از نوع برادرانه یا مادرانه نیز باشد (همان: ۹۰).

تفکر بارور مستلزم هوش، عقل و عینیت است. انگیزه متفکر بارور علاقه شدید به متعلق تفکر است. از متعلق تفکر خویش تأثیر می‌گیرد و بدان علاقه مند می‌گردد.

1. productive person
2. productive love
3. productive reflection

میان متفکر و متعلق رابطه نزدیکی است که بر مبنای آن، فرد می‌تواند متعلق تفکر را به طور عینی، با احترام و توجه مورد بررسی قرار دهد. تفکر بارور، متوجه کل و تمامیت پدیدار مورد مطالعه می‌باشد به جای اینکه اجزا و عناصر تجزیه شده را در نظر بگیرد. به اعتقاد فروم تفکر سازنده لازمه همه کشفیات عظیم است و کلیت مسأله با انگیزه متفکران، توجه، احترام و علاقه به ارزیابی عینی مشخص می‌شود (همان: ۹۱).

خوشبختی بخش جدایی ناپذیر و پیامد زیستن موافق جهت گیری بارور همراه با همه فعالیت‌های زیاست. خوشبختی تنها یک احساس با حالت خوشایند نیست، بلکه شرط اعتلای تمام وجود است؛ افزایش سرزندگی، سلامت جسمانی و محقق شدن همه استعدادها بالقوه آدمی. انسان‌های بارور مردمانی خوشبختند. فروم می‌گوید: «احساس خوشبختی، دلیل موفقیت شخص در «هنر زیستن» است. خوشبختی، بزرگ‌ترین توفیق آدمی است» (همان: ۹۱-۹۲).

نگاه فروم در وجدان اخلاقی بیانگر این نکته است که رفتار شخصیت کمال‌طلب هدایت‌گر درونی و فردی است. چنین انسانی به تناسب آنچه برای کنش کامل و شکوفایی شخصیتش مناسب است، رفتار می‌کند؛ رفتارهایی که تأیید درون و احساس خوشبختی را به همراه دارد. پس شخص بارور از توانایی هدایت و خودتنظیمی برخوردار است (همان: ۹۲).

آن‌گونه که دیدیم نگاه فروم به انسان کمال‌گرا، آدمی است که عمیقاً عشق می‌ورزد، آفریننده، پروراننده تفکرات، درک هستی و خود، رسیدن به هویت پایدار، ارتباط با جهان، از علایق مصیبت بار رها و تعیین کننده سرنوشت خود باشد.

۵- بحث

در رابطه با سؤال اول و دوم پژوهش مبنی بر دیدگاه امام سجاد در صحیفه سجادیه و اریک فروم نسبت به کمال‌گرایی و انسان کامل می‌توان گفت که نتایج به دست آمده از تحلیل محتوا را می‌توان در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری انسان خلاصه نمود. در ارتباط با دیدگاه امام سجاد در صحیفه سجادیه می‌توان چنین گفت: در حوزه شناختی که کاملاً به تفکر، دانش و فرایندهای شناختی مختص می‌شود، توحید و

خودآگاهی جای می‌گیرد. در صحیفه سجادیه ویژگی‌های عاطفی زیادی از انسان کمال‌گرا دیده شد که می‌توان آن را مرتبط با خداوند (دوستی پروردگار) یا مرتبط با انسان‌های دیگر (اعتقاد به وحی و نبوت الهی، تولی و تبری) در نظر گرفت. ویژگی رفتاری انسان کمال‌گرا به سه وجه رفتار معنوی (ایمان به معاد، کسب رضایت پروردگار، ساختن آخرت به شکلی سالم و قدرتمند)، رفتار اجتماعی (ظلم ستیزی، مسئولیت‌پذیری، عدالت و رعایت حق و دفاع از آن) و رفتار شخصی (حزب‌الله، دوری جستن از کبر و داشتن فروتنی، شکرگزار و قدردان بودن) تقسیم شد. در حالی که اریک فروم در جمع‌بندی دیدگاه خود از انسان کمال‌گرا، انسان بارور را معرفی می‌کند که بیان‌گر تحقق کامل انسان در کمال‌گرایی است. حال با توجه به وجوه معرفی شده از انسان بارور توسط اریک فروم، می‌توان ابعاد شناختی (تفکر بارور)، عاطفی (خوشبختی و عشق بارور) و رفتاری (وجدان اخلاقی) را مشاهده نمود.

در رابطه با سؤال سوم پژوهش مبنی بر بررسی تطبیقی این دو دیدگاه نسبت به کمال‌گرایی و با توجه به نوشتار بالا در ارتباط با بعد شناختی می‌توان چنین بیان کرد که به فرایندهایی مانند تفکر، درک پدیده‌ها، بازآفرینی و مرور، تعبیر و تفسیر، پردازش پدیده‌ها، قضاوت و تصمیم‌گیری اشاره دارد از این رو می‌توان گفت که بعد شناختی کمال‌گرایی از دیدگاه امام سجاد در صحیفه سجادیه با دو زیر مؤلفه توحید و خودآگاهی به فرد این امکان را می‌دهد که با توجه به قدرت و توانایی خود به سمت ارزش‌های عالی گام بردارد (خودآگاهی) و بررسی تمام امور زندگی از دریچه بندگی خداوند، منجر به ایمان قلبی می‌شود (توحید) و در این راستا بیش از پیش در مسیر کمال‌گرایی قرار می‌گیرد. براین مبنا هر چه شناخت انسان در مورد خدا و خویشتر خویش درست برنامه ریزی شود، رفتارهای مناسب رشد خواهند کرد و زمینه برای رشد کمال انسان مهیا می‌شود. بعد شناختی از منظر اریک فروم با زیر مؤلفه تفکر بارور مشخص می‌شود. تفکر بارور نوعی مهارت ذهنی است که به ترکیب مفاهیم، پدیده‌ها و ایده‌ها می‌پردازد و در صورت نیاز می‌تواند پدیده‌ها و موضوعات گوناگون را در هم ادغام کند و آن‌ها را به شکلی بهینه ارائه دهد (Bickards. 1990). از نگاه فروم تفکر بارور از ملزومات رسیدن به کمال محسوب می‌شود و انسانی که توانایی آفریدن، درک

هستی و رشد تفکر خود را داشته باشد بدون شک انسانی کامل به شمار می‌آید. نقطه نظر مشترک در بعد شناختی دیدگاه امام سجاده در صحیفه سجاده و اریک فروم، تأکید هر دو دیدگاه بر برتری انسان و توانایی آگاهی از خود می‌باشد. همان‌گونه که امام زین‌العابدین در ضمن حمد و ستایش خدا بر برتری بشر بر تمام مخلوقات اشاره نموده است: «و ستایش پروردگار راست را که ما را از صالحان امت و نوع بشر را با اخلاق نیکو برگزید» (دعای ۱: ۱۷). هم‌چنین از نظر روانشناسان کمال و اریک فروم، توان دستیابی به صفات نیک و عالی را فقط مختص انسان دانسته که فروم مهم‌ترین آن را آگاهی از خود و منطق و تخیل نهفته می‌داند.

در رابطه با بعد عاطفی می‌توان گفت که طبق تعریف آردلت، این بعد شامل وجود هیجانات مثبت نسبت به دیگران و رفتارهای دلسوزانه و همدلانه با آنها است و نیز عدم وجود بی‌تفاوتی و هیجانات منفی و رفتارهای منفی نسبت به دیگران است (Ardelt, 2003: P275-324). بعد عاطفی کمال‌گرایی از دیدگاه امام سجاده در صحیفه سجاده با زیر مؤلفه‌های دوستی با پروردگار، تولی و تبری و اعتقاد به وحی و نبوت مشخص می‌شود. انسان کمال‌گرا دوستی زاید الوصفی نسبت به خدا دارد و به‌طور کلی غیر او را لایق دوستی نمی‌داند (دوستی باخدا). هم‌چنین با درک صحیح هیجانات خود و دیگران، متناسب با موقعیت آن‌ها را به کار برده و مدیریت می‌کند (تولی و تبری). بنابر این می‌توان گفت که بعد عاطفی کمال‌گرایی به عنوان یک عامل احساسی به فرد کمک می‌کند تا هیجانات مناسب مانند مهربانی، دوستی، دشمنی و همدلی را نشان دهد. اما بعد عاطفی کمال‌گرایی از منظر فروم با زیرمؤلفه خوشبختی و عشق بارور توصیف می‌شود. عشق یک حالت عاطفی شدید شامل کشش و جذب و توجه عمیق نسبت به دیگری است. از نگاه فروم عشق بارور در نگاه نخست وابسته به شخص خاصی نیست بلکه نوعی منش و جهت‌گیری آدمی است که او را به کل دنیا و نه فقط معشوق خاصی پیوند می‌زند. بنابراین این عشق رکود نیست بلکه حرکت، رشد و نوعی همکاری می‌باشد و باعث شادابی، خوشبختی و نشاط شده و آن چیزی است که انسان کمال‌گرا آن را درک و تجربه می‌نماید.

همان‌طور که اشاره نمودیم بعد رفتاری از دیدگاه امام سجاده در صحیفه سجاده

شامل سه وجه (معنوی، اجتماعی و شخصی) می‌باشد. در رابطه با رفتار معنوی می‌توان بیان کرد که رفتار معنوی به معادگرایی، اطاعت از خدا، ارتباط با خدا و رضایت خدا اشاره دارد. از منظر امام سجاده در صحیفه سجادیه رفتار معنوی منجر به این می‌شود که انسان پروردگار خویش را معیاری برای ارزیابی رفتار خود قرار دهد و درستی و نادرستی امور را بر اساس رضایت او تنظیم نماید. بدین ترتیب افرادی که رفتار معنوی در آنها رشد کرده اعتقاد راسخی در مورد وجود هدفی والا در زندگی و معنای جهان دارند و در راه رسیدن به کمال به خودسازی پرداخته و از لغزش در برابر امور بی ارزش دوری می‌کنند. رفتار اجتماعی کمال‌گرایی به عنوان یک نیروی محرکه عمل کرده و باعث می‌شود که افراد با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و در روابطشان بر اساس انصاف، عدالت و خیرخواهی رفتار کنند. این بعد رفتاری کمال‌گرایی از نگاه امام سجاده در صحیفه سجادیه، بستری برای رشد افراد به سمت کمال‌گرایی می‌باشد و باعث می‌شود که افراد خود را هم با معیارهای اجتماعی و هم با آرمان‌های درونی شده خویش مطابقت دهند. در رابطه با رفتار شخصی کمال‌گرا می‌توان گفت که انسان‌های کمال‌گرا پیوسته به دنبال انجام رفتارهایی هستند که علاوه بر جلب رضای خدا، هنجارهای دینی نیز رعایت شود و همواره در پی آن هستند که کل زندگی آنها بر اساس دستورات الهی شکل بگیرد. بعد رفتاری دیدگاه فروم با وجدان اخلاقی مشخص می‌شود. در سرشت هر فرد نیرویی وجود دارد که به افراد تکلیف می‌کند که چه کاری انجام بدهند و چه کاری انجام ندهند.

از منظر فروم وجدان اخلاقی درونی و فردی است از این رو قضاوت رفتار و اندیشه، درون خود شخص و خود باعث کنش کامل و رشد و کمال آدمی می‌باشد. نکته مشترکی که در بعد رفتاری مورد توجه هر دو دیدگاه می‌باشد مسئولیت و تعهد انسان به اعمال خود است. از نگاه صحیفه سجادیه خداوند انسان را آزاد آفرید و راه را به او نشان داده است و انسان را در انتخاب مسیر آزاد گذاشته و همان‌گونه که ایشان اشاره می‌کنند، در قیامت که روز بازخواست است و پرده‌ها از روی واقعیت کنار رفته، آدمی باید پاسخ‌گوی انتخاب‌هایش باشد. فروم نیز عقیده دارد که دانش و آگاهی انسان باعث می‌شود که خود را حاکم و مسئول خود و سرنوشت خویش قرار دهد اما

تفاوتی که وجود دارد این است که، بر اساس اصول جهان بینی پذیرفته، از دیدگاه فروم انسان در مقابل هیچ مقامی غیر از خود و اعمالش مسئولیتی ندارد لذا دایره مسئولیت اجتماعی از نظر فروم بسیار محدود می‌باشد در حالی که دایره مسئولیت از نگاه امام سجاد علیه السلام گسترده است. آن حضرت مسئولیت اجتماعی را در شکل گسترده نیز جزئی از کمال‌گرایی می‌داند و معتقد است که انسان کمال‌گرا تنها برای خود زندگی نمی‌کند بلکه نسبت به مردم و جامعه خود نیز احساس مسئولیت دارد. همچنین از منظر امام سجاد خدا محور اصلی تمام امور است در حالی که از دیدگاه فروم محور اصلی انسان می‌باشد. از نگاه آن حضرت مبنای بایدها و نبایدها از آن خداست، همان‌طور که در (دعای ۱۲: ۶) می‌فرمایند: «حکم و فرمان تو بر من جاری و نافذ است و هرگز توانایی آنکه هرگز از حدود قدرتت تجاوز کنم، نیست». اما فروم اعتقاد دارد که انسان تنها به خود و نیازهایش توجه دارد و در ارضای نیازها و خواسته‌هایش هر کار که لازم باشد انجام می‌دهد خواه این راه زایا و بارور باشد خواه نامعقول (شولتس، ۱۳۹۹: ۷۴-۸۱).

همچنین می‌توان متذکر شد که برخی از خصوصیات انسان کمال‌گرا در صحیفه سجادیه دارای هر سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری می‌باشند. توحید و ایمان به خدا، اعتقاد به وحی و نبوت الهی، ساختن آخرت به شکلی سالم همه سه بعدی هستند. جالب است بدانیم که موضوع ایمان دارای هر سه بعد است و این سه بعدی بودن آن توسط برخی محققان تبیین شده و بر همین اساس سه وجه مهم ایمان یعنی توحید، معاد و نبوت را از ویژگی‌های انسان کمال‌گرا می‌دانند (بشیری، ۱۳۸۸).

نتیجه‌گیری

از نگاه فروم کمال‌نهایی انسان در بارور بودن می‌باشد که هدف و غایت انسان خود اوست و مسیر کمال را تنها محدود به انسان می‌داند و معتقد است که هیچکس به این امر دست نمی‌یابد زیرا دستیابی به کمال‌گرایی با توجه به جامعه تعریف می‌شود و در ساختار کنونی جوامع، رسیدن به باروری کامل امکان‌پذیر نیست اما تا حدودی می‌توان به آن دست یافت. اما از دیدگاه آن حضرت کمال‌نهایی چیزی فراتر از حوزه انسان می‌باشد و در دعاهای خود به وضوح نشان می‌دهد که انسان موجودیتی بیش از

ماده است و زمانی به کمال مخصوص می‌رسد که در هر دو بعد جسم و روان به کمال برسد و بر خلاف نظر فروم که هیچ کس نمی‌تواند به این امر دست یابد، دیدگاه امام سجاد در صحیفه سجادیه نشان می‌دهد که انبیا و اولیای خدا به این امر دست یافته‌اند. بر اساس مطالب مطرح شده می‌توان نتیجه گرفت: دیدگاه صحیفه سجادیه نسبت به کمال‌گرایی جامع و کامل‌تر بوده و کمال‌گرایی در سایه رشد اخلاقی، اجتماعی، عاطفی و عقلانی که از راه تحصیل علم و کسب ملکات فاضله به دست می‌آید، ایجاد می‌گردد. از آنجایی که صحیفه سجادیه، یکی از آثار مکتوب ائمه علیهم‌السلام است که به واسطه مضامین بلند و بی‌بدیل آن در کنار منابع دینی همانند قرآن و نهج البلاغه، در بین علما و دانشمندان به «اخذ القرآن»، «قرآن صاعد»، «انجیل اهل بیت علیهم‌السلام» و «زبور آل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» مشهور می‌باشد و با توجه به جایگاه بلند و اهمیت صحیفه سجادیه پیشنهاداتی چند تقدیم می‌گردد: ۱. تأسیس مجلات خاص با عنوان صحیفه سجادیه ۲. تأسیس رشته تخصصی معارف صحیفه سجادیه در مقاطع تحصیلات تکمیلی ۳. بررسی موضوعی محتوای غنی صحیفه سجادیه در قالب مقالات علمی ۴. توجه ویژه محققین به صحیفه سجادیه در حوزه سلامت جسمی و بهداشت روانی با عنایت به مضامین آن و انجام پژوهش‌های بنیادی و کاربردی با محوریت صحیفه سجادیه.

همچنین در این مقاله نویسندگان با محدودیت‌هایی مواجه بودند. از جمله این محدودیت‌ها به این موارد می‌توان اشاره نمود: ۱. کمبود منابع تخصصی تحقیقی در حوزه صحیفه سجادیه ۲. عدم توازن و نسبت بین دو طرف تطبیق. در پایان ضمن اشاره به اینکه هیچ‌گونه تضاد و منافعی در این پژوهش وجود ندارد، وظیفه خود می‌دانم تقدیر و تشکر خود را به گروه روانشناسی و معارف دانشگاه بوعلی سینا به واسطه فراهم آوردن فرصتی برای انجام این پژوهش تقدیم نمایم.

کتاب‌نامه

۱. ابن سینا، حسین بن عبدالله، الشفا، قم، نشر آیت الله المرعشی نجفی، ۱۴۰۴.
۲. ابن شعبه الحرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر

- الاسلامی، ۱۴۰۴.
۳. ارسطو، اخلاق نیکوماخوس، ترجمه محمد حسن لطفی تبریزی، چاپ سوم، تهران، طرح نو، ۱۳۹۰.
  ۴. الهی قمش‌ای، مهدی، ترجمه صحیفه سجادیه، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷.
  ۵. اکبری مطلق، جواد؛ فنودی، مرضیه، «انسان کامل از دیدگاه شهید مطهری و علامه طباطبائی»، ماهنامه معرفت، سال ۲۶، شماره ۳، ۱۳۹۶.
  ۶. باقریان موحد، سیدرضا؛ جعفریان، رسول، مهریزی، مهدی، کتابشناسی نیایش‌های شیعه، تهران، موسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا، ۱۳۹۲.
  ۷. بشیری، ابوالقاسم، ارائه الگوی انسان کامل بر اساس ویژگی‌های شخصیتی پیامبر اکرم ﷺ از دیدگاه قرآن کریم، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸.
  ۸. بلخاری قهی، حسین؛ حسینی شاهرودی، سید مرتضی، «بررسی تطبیقی وجوه هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی انسان کامل در آرای ابن عربی و ملاصدرا»، نشریه آموزه‌های فلسفه اسلامی، شماره ۱۷، ۱۳۹۴.
  ۹. تجلیل، جلیل؛ هوشیار، یاسر، «بررسی تطبیقی سیمای انسان کامل در خطبه متقین نهج البلاغه و آثار عزیزالدین نسفی»، فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۴۶، ۱۳۹۴.
  ۱۰. الحر العاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، بیروت، آل البیت، ۱۴۱۴.
  ۱۱. خادمی، عین‌الله؛ صلواتی، عبدالله؛ پورا کبر، لیلان، «علم انسان کامل از دیدگاه سیدحیدر آملی»، نشریه ادیان و عرفان، سال ۴۷، شماره ۳، ۱۳۹۳.
  ۱۲. رجبی، محمود، انسان‌شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ هجدهم، ۱۳۹۲.
  ۱۳. ساینکتون، اندرو، بهداشت روانی، مترجم حمیدرضا حسین شاهی برواتی، تهران، روان، ۱۳۹۳.
  ۱۴. شولنس، دوآن، روانشناسی کمال: الگوهای شخصیت کامل، مترجم گیتی خوشدل، تهران، پیکان، ۱۳۹۹.
  ۱۵. شیروانی، علی، سرشت انسان (پژوهشی در خداشناسی فطری)، قم، معارف، ۱۳۷۶.
  ۱۶. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیر کبیر، چاپ بیستم، ۱۳۶۰.
  ۱۷. کیاشمشکی، ابوالفضل؛ ملک اف، علاالدین، «انسان کامل از منظر ابن عربی و امام خمینی (ره)»، دو فصلنامه مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، شماره ۲۵، ۱۳۹۲.
  ۱۸. محمدی، محمد تقی؛ سالاری فر، محمدرضا، «نگاه روانشناختی به انسان کامل از دیدگاه قرآن»، مطالعات اسلام و روانشناسی، سال ۵، شماره ۹، ۱۳۹۰.
  ۱۹. محمدیان، عباس، «انسان کامل از منظر امام خمینی»، پژوهشنامه متین، شماره ۲۷، ۱۳۸۴.
  ۲۰. مرادی، محمد هادی؛ عنافجه، مهین، «سیمای انسان کامل از دیدگاه قرآن و عرفان»، پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۶، ۱۳۹۰.
  ۲۱. مصباح یزدی، محمد تقی، خودشناسی به سوی خودسازی، قم، چاپ چهارم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.
  ۲۲. مطهری مرتضی، انسان کامل، تهران، چاپ ۳۸، صدا، ۱۳۸۵.
23. Ardel M: Empirical Assessment of a Three-Dimensional Wisdom Scale. Reserch on Aging ;25 (3): 275-324, 2003.

24. BickardsT.: Creativity and problem solving at work. England: Gower publishing company,1990.
25. Onwuegbzie AJ, Collins KMT: A typology of mixed methods sampling designs in social science research. Qualitative Report,2007.

بررسی تطبیقی دیدگاه امام سجاده علیه السلام واریک روم...
۵۹

